

BOEKBESPREKINGEN

KERK- EN THEOLOGIEGESCHIEDENIS

Jean Calvin, *Epistolae duae (1537): Deux discours (Oct. 1536)*, [Calvini Opera Recognita (COR) IV Scripta didactica et polemica, Vol IV], red. E.A. de Boer en F.P. Stam, Librairie Droz, Genève 2009, LXXXII, 158 p., € 81,68 (ISBN: 9782600012867).

Deze nieuwe uitgave van het eerste theologische geschrift van Johannes Calvijn na de *Institutie* van 1536 werpt nieuw licht op de ontwikkeling van de jonge Franse theoloog. De twee brieven waren aanvankelijk gericht aan Nicolas Duchemin, een katholieke geestelijke met wie Calvijn in Orleans kennis gemaakt had, en aan Gérard Roussel, een van de mensen uit de kring van Meaux, die als bisschop was benoemd. Calvijn schreef de twee brieven waarschijnlijk vanuit Ferrara in Noord-Italië.

Enige tijd later besluit Calvijn echter om er open brieven van te maken omdat het probleem van het Nicodemisme – de verlamdende angst om openlijk voor het evangelische geloof uit te komen – veel breder verbreid is. De eerste brief daagt evangelische gezinde katholieken uit om met de afgodendienst te breken en hun geloof openlijk te belijden. De tweede brief roept de geestelijken op om hervormingen door te voeren of hun ambt in de kerk onder Rome neer te leggen.

In de inleiding weten De Boer en Van Stam overtuigend aan te tonen dat er een verband is tussen de twee open brieven en de dispatatie in Lausanne van 1536. Op last van de stadsraad van Bern moesten de geestelijken zich verstaan met de protestantse theologen onder leiding van Guillaume Farel. Calvijn was erbij aanwezig en raakte zo onder de indruk van zijn Geneefse collega dat hij zijn zaak met die van Farel vereenzelvigde. Dat was opmerkelijk omdat Calvijn zich daarvoor waarschijnlijk zelf als een Nicodemiet had opgesteld. In ieder geval wist hij zijn protestantse sympathieën tijdens zijn bezoek aan de hertogin van Ferrara in Noord-Italië opvallend verborgen te houden.

Of zijn felheid mede te wijten is aan zijn ommekeer en of Calvijn zich hier dus afzet tegen zijn eigen halfslachtigheid is een intrigerende vraag van psychologische aard die de inleiders terecht laten liggen. De uitgave kost Calvijn ook een van zijn beste vrienden. Louis du Tillet, zijn reisgenoot naar Italië, keert terug naar het katholicisme en verwijt Calvijn dat hij geen kerkelijke roeping heeft en zich afscheidt van de moederkerk.

Calvijn heeft de tekst van de privé-brieven na de genoemde dispatatie behoorlijk heeft omgewerkt. De bijeenkomst in Lausanne had hetzelfde doel als de *Twee brieven*, namelijk het overreden van katholieke geestelijken om te kiezen voor het evangelische geloof. Het is dan ook een goede keuze geweest om de twee bijdragen van Calvijn aan dat godsdienstgesprek uit de gepubliceerde *Acta* op te nemen in deze uitgave.

De tekst biedt een vergelijking van de Latijnse edities (1537 en 1552) met de vroege Franse en Duitse vertalingen. Het is opmerkelijk dat het werk nog nooit in het Nederlands vertaald is. Dat er in de inleiding wat herhalingen zitten is jammer. Een enkele keer is de tekst van de voetnoten inhoudelijk niet goed afgestemd. Zo eindigt Calvijn zijn voorwoord met een verwijzing naar

Ezechiël 33. Ook als de lezers geen gehoor geven aan zijn oproep, zullen zij weten dat er een profeet in hun midden geweest is. In een voetnoot wordt stellig geponeerd dat Calvijn Farel bedoelt, maar in de inleiding (noot 159) wordt dat slechts heel voorzichtig als mogelijkheid gesuggereerd. Dat laatste lijkt me in dit geval veiliger.

In zo'n gerenommeerde uitgave mogen geen taalkundige slordigheden voorkomen – 'recomand' in plaats van 'recommend', 'an politician', 'condamns', 'ennemies' zijn niet de enige fouten die ik tegenkwam. Droz zou meer werk moeten maken van correct Engels. Het Latijn is gelukkig zuiverder. Uiteindelijk gaat het om de inhoud. Die is het overdenken meer dan waard: 'Waarachtige vroomheid blijkt uit een waarachtige belijdenis'.

H. van den Belt

Karl Barth – Charlotte von Kirschbaum. Briefwechsel Band 1. 1925-1935. Herausgegeben von Rolf-Joachim Erler, (Karl Barth-Gesamtausgabe), Theologischer Verlag Zürich, Zürich 2008, 591 p., € 100,- (ISBN 9783290174361).

Naar dit deel van de nog almaar groeiende Karl Barth-Gesamtausgabe werd door velen met belangstelling – en ook wel met vreze en beven – uitgezien. Het is het eerste deel van de briefwisseling tussen Barth en Charlotte von Kirschbaum, dat de turbulente jaren van hun ontluikende relatie – met alle spanningen die dat in het huwelijk van Karl en Nelly Barth teweegbracht – bestrijkt. En dat in de context van één van de meest bewogen tijden in de recente Europese geschiedenis, die ook voor Barths bestaan als theoloog aan de universiteit en binnen de *Bekennende Kirche* zeer enerverend was.

Het is niet voor het eerst dat we van binnen uit over de spanningen in huize Barth vanwege zijn relatie met Charlotte von Kirschbaum kunnen lezen. In het derde deel van de briefwisseling tussen Barth en Thurneysen kwam een en ander al uitvoerig aan de orde. Deze briefwisseling laat zien hoe Barth en Charlotte von Kirschbaum er zelf instonden. De stem van Nelly Barth ontbreekt hier uiteraard; wel is in de briefwisseling met Thurneysen een enkele brief van haar opgenomen. Tegen het eind van de periode die deze band beslaat is er een *modus vivendi* – door Barth een 'Notgemeinschaft zu Dritt' genoemd – gevonden, die echter voor alle betrokkenen de nodige pijn oplevert. In deze brieven valt op diverse plekken te lezen, hoe Barth en Von Kirschbaum hun weg zijn gegaan. Zo schrijft Barth open over de 'Schatten von Schuld und Leid und Verzicht, unter dem du und ich stehen', en over in hoe geringe mate 'jede kleine Zuwendung' tot zijn vrouw werkelijk nog van binnen uit komt, maar ook dat Charlotte met haar 'hysterischen Erscheinungen' hem de nodige moeite bereidt. Vooral in de brieven van Charlotte komt het zoeken van de juiste weg aan de orde en heel kwetsbaar uit ze haar pijn over het feit, dat Barth en zij nooit samen een kind zullen hebben.

Er komen gelukkig ook andere dingen in deze briefwisseling aan de orde. De kerkstrijd noemde ik al, maar ook indrukken van de plaatsen waar en de mensen met wie Barth werkte – en ook een lofrede op het kanton Bern, waar hij ineens ontdekt dat alle mogelijke theologische problemen in zijn onderbewustzijn met bepaalde plaatsen in die omgeving waar hij opgroeide verbonden zijn.

Deze briefwisseling is – zoals heel de Karl Barth-Gesamtausgabe – goed verzorgd en uitstekend geannoteerd. Een enkel punt van kritiek slechts. Op p. 45 komt in een brief van Barth de naam van de stad Breslau tussen aanhalingstekens aan de orde. In een noot wordt hierbij opgemerkt dat er niets van plannen van Von Kirschbaum om daarheen te gaan bekend is. Het lijkt

me echter dat dit betrekking heeft op het huwelijksaanzoek dat Barths collega in Münster, de uit Breslau afkomstige Heinrich Scholz, aan Charlotte von Kirschbaum had gedaan.

G.C. den Hertog

Michael Korthaus, *Kreuzestheologie. Geschichte und Gehalt eines Programmbegriffs in der evangelischen Theologie*, Beiträge zur historischen Theologie 142, Mohr, Tübingen 2007, 431 p., € 99,- (ISBN 9783161493379).

Dit boek – dat oorspronkelijk diende als *Habilitationschrift* aan de universiteit van Münster – beoogt de renaissance van Luthers *theologia crucis* in de theologie van de twintigste eeuw in kaart te brengen. Wie in deze methode – als het zo genoemd mag worden, Luther had het niet zonder reden over de *theoloog* van het kruis – geïnteresseerd is, denkt onmiddellijk aan het boek van Walter von Loewenich, *Luthers theologia crucis* uit 1929. Maar er is meer te noemen. Aan dat boek ging een artikel van Martin Kähler (1835-1912), getiteld: ‘Das Kreuz, Grund und Maß der Christologie’, vooraf. Dat artikel inspireerde een leerling van Kähler, Bernard Steffen, tot zijn studie *Das Dogma vom Kreuz* (1920). Zo staat dus Martin Kähler aan de wieg van de twintigste-eeuwse systematisch-theologische belangstelling voor de kruistheologie. Pas ná Steffen kwam Von Loewenich met zijn onder leiding van Paul Althaus tot stand gekomen dissertatie, die ‘mee-lifte’ met de nieuwe aandacht voor de theologie van het kruis bij de jonge Karl Barth. Een nieuwe impuls aan de *theologia crucis* gaf de tekst met die titel van H.J. Iwand – tot mijn verbazing aangeduid als vertegenwoordiger van de Dialectische Theologie – uit 1959, die op zijn beurt zijn leerling Jürgen Moltmann inspireerde tot diens *Der gekreuzigte Gott* (1972).

Ik heb het boek met verwachting ter hand genomen, maar heb het uiteindelijk teleurgesteld weggelegd. Publicaties van genoemde auteurs – en van anderen als G. Ebeling, P. Bühler, E. Käsemann – worden min of meer uitvoerig gerefereerd, maar de analyse wordt nergens scherp. Het blijft een samenvattende weergave van teksten, gelardeerd met hinderlijke subjectieve waardeoordelen van de auteur, zonder dat hij in systematisch-theologisch opzicht veel verder komt en lijnen trekt. Onduidelijk is bijvoorbeeld welke specifieke ‘passiviteit’ met de *theologia crucis* gegeven is. Als achtereenvolgens aan Kähler te veel nadruk op ‘activiteit’ verweten wordt en aan Iwand te weinig, en bij Bühler passiviteit en externiteit gelijkgesteld worden, vraagt dat om systematisch-theologische helderheid. Merkwaardig vind ik ook – de auteur verantwoordt het nergens – dat aan het boek van Von Loewenich grote betekenis wordt toegekend in de herleving van de *theologia crucis*, zonder dat het zelfstandig aandacht krijgt, laat staan dat het uitvoerig geanalyseerd wordt. Hoe kan men de ‘Geschichte’ van dit ‘Programmbegriff’ in de twintigste eeuw recht doen, als men aan dit zo belangrijke boek voorbij gaat? Ook het werk van Oswald Bayer wordt slechts aangestipt, terwijl de *theologia crucis* er op verschillende plaatsen prominent in gethematiseerd wordt.

In de literatuurlijst miste ik het nodige, dat mijns inziens niet had mogen ontbreken, zoals E. Thaidigsmann, *Identitätsverlangen und Widerspruch. Kreuzestheologie bei Luther, Hegel und Barth* (Fundamentaltheologische Studien Nr. 8, München / Mainz 1983) en diverse publicaties van W. Schrage, die in de discussie over de paulinische wortels van de theologie van het kruis een belangrijke rol hebben gespeeld.

G.C. den Hertog

Martin Leiner & Michael Trowitzsch (Hg.), *Karl Barths Theologie als europäisches Ereignis*, VandenHoek & Ruprecht, Göttingen 2008, 436 p., € 29,90 (ISBN 9783525569641).

In mei 2006 werd in Jena een internationale *workshop* gehouden onder de titel: ‘Karl Barths Theologie als europäisches Ereignis’, waar dertig theologen uit heel Europa en Noord-Amerika de balans opmaakten van de geschiedenis en de huidige stand van de Barth-receptie, met name in Europa. Een heel aantal bijdragen aan die *workshop* zijn in deze bundel afgedrukt.

De eerste sectie van het boek biedt twee bijdragen, een inleiding van Michael Trowitzsch en een informatief artikel van de beheerder van het Barth-Archiv in Bazel, Hans-Anton Drewes, over de diverse vertalingen van Barths geschriften en de specifieke problemen die zich daarbij voordoen.

Ruim de helft van het boek – de bladzijden 30 tot 235 – is gewijd aan een overzicht van de Barth-receptie in de diverse landen en taalgebieden van ons continent. Dat daarbij o.a. Polen en Spanje ontbreken is – gezien de rooms-katholieke dominantie in beide landen – niet verwonderlijk, maar dat aan Zweden en zelfs aan Duitstalig Zwitserland wordt voorbijgegaan is merkwaardig. Uit de diverse bijdragen in dit deel van het boek blijkt duidelijk, dat de receptie van Barth overal een heel eigen karakter en verloop had. Zo las men in Tsjechië, waar de theologie van Kohlbrugge grote invloed had, Barth vanuit die invalshoek, terwijl men in Denemarken sterk de theologische verwantschap met Luthers *de servo arbitrio* onderstreepte.

Ons land is goed vertegenwoordigd, met een bijdrage van Susanne Hennecke over de Barth-receptie in het algemeen en van Gerrit Neven over Noordmans’ omgang met Barth. Het derde, thematische deel van het boek bevat bovendien nog een artikel over de Israël-theologie van K.H. Miskotte. Die aandacht voor Nederland mag ook wel, want op het gebied van de vertaling van Barths werk hadden wij de primeur. In 1918 al – Drewes vermeldt het – werd Barths preek over de ‘Pfarrer, der es den Leuten recht macht’ vertaald! In het artikel van Hennecke staan enkele beweringen, die vragen bij mij oproepen. Kan men dr. J. Eykman de ‘spätere doorbraak-man’ noemen? Hij was al overleden, voordat de ‘doorbraak’ een feit was. En: was J.M. de Jong oorspronkelijk een barthiaan, die later behoorde tot de los-van-Barth-beweging?

Het derde deel van het boek bevat een tiental thematische bijdragen, waarin onder meer Barths omgang met het werk van Martin Buber en Søren Kierkegaard aan de orde komt, maar ook zijn politieke opstelling door de jaren heen en zijn positie ten opzichte van moderniteit en postmoderniteit. Daartussen staat dan weer een artikel over de Barth-receptie bij lutherse theologen in Duitsland, dat ik eerder in het tweede deel van de bundel zou hebben verwacht.

De bijdragen zijn heel verschillend – niet alleen qua inhoud, maar ook qua opzet, karakter en gehalte. Zo zijn die van Detlev Schneider over de uitstraling van Barths theologie naar het francofone protestantisme – België, Frankrijk en Franstalig Zwitserland – en van Carla Danani over de doorwerking in Italië zelfstandige, thematische opstellen, waarin de discussie met Barth wordt aangegaan, zonder echter veel inzicht te geven in de Barth-receptie in deze streken.

Een omissie is dat de auteurs nergens worden voorgesteld. Zo las ik elders dat Kjetil Hafstad een Noor is, die woont en werkt in Italië. Zulke gegevens kunnen voor de lezer van belang zijn; het is ook eenvoudig correct naar de auteurs toe. Zulke schoonheidsfoutjes doen overigens van de waarde van deze bundel weinig af.

G.C. den Hertog

Jitse M. van der Meer & Scott Mandelbrote (red.), *Nature and Scripture in the Abrahamic Religions: Up to 1700*, 2 Volumes (Brill's Series in Church History 36), Brill, Leiden 2008, 770 p., € 195,- (ISBN 9789004171916).

Dit dubbelwerk is een typerend product van derde geldstroomonderzoek. De Canadese bioloog en wetenschapshistoricus van Nederlandse komaf Jitse van der Meer (Redeemer University College, Ontario) bedacht het plan om een conferentie te beleggen over de wijze waarop natuuruitleg en Schriftuitleg elkaar door de eeuwen heen beïnvloed hebben, en kreeg daar geld voor van een tweetal fondsen. Met behulp van een aantal 'grote namen' werd een programma voor de conferentie opgezet. Na de bijeenkomst, die in 2005 plaatsvond, werden de gehouden bijdragen elk door twee referenten beoordeeld; de geaccepteerde bijdragen werden aangevuld met nieuw geschreven hoofdstukken die eveneens het *review*-proces overleefden. Het resultaat van dit alles wordt nu door Van der Meer en Mandelbrote in vier uitstekend verzorgde banden voorgelegd.

Deze eerste twee banden bestrijken de periode tot aan 1700. Ze worden ingeleid met een overzichtsoptel van Van der Meer. Het centrale thema blijkt *hermeneutiek* te zijn: hoe beïnvloedden het lezen van de Schrift – hier opgevat als Bijbel, Tenach en Koran – en het 'lezen' van de natuur elkaar? De (m.i. terechte) achterliggende gedachte is dat ook de natuurwetenschappen op de keper beschouwd hermeneutisch van aard zijn, d.w.z. werken met inter-subjectieve vormen van interpretatie binnen een omvattend netwerk van kennis en aannames. Het is goed voorstelbaar dat daarbij ook interpretatiepatronen rond heilige teksten een rol gespeeld hebben, zoals van het omgekeerde – natuurwetenschappelijke theorievorming die de bijbeluitleg beïnvloedt – natuurlijk ook vele voorbeelden te geven zijn. Wetenschapshistorici en exegese-historici hebben zich tot dusver echter nog nauwelijks met elkaars terreinen ingelaten. Dit hiaat verdient het dus opgevuld te worden, en daarmee wordt in dit project een begin gemaakt.

Men zou verwachten dat naast wetenschapshistorici dan ook onder meer oud- en nieuwtestamentici bij het project betrokken zijn, voor zover die vaak een goed overzicht hebben over de exegegeschiedenis. Dat is echter niet het geval. Namen als die van Jacob van Bruggen en Anthony Thiselton figureren wel in het organisatiecomitee, maar keren niet terug in de bundel. Wel doen enkele kerkhistorici mee, alsook enkele filosofen (terecht wordt ook de rol van de filosofie bekeken, omdat die vaak als intermediair diende tussen Schrift- en natuurinterpretatie). De meeste auteurs zijn echter – zoals de Nederlanders Rienk Vermij en Eric Jorink – wetenschapshistoricus. De periodes 100-800 en 800-1450 zijn vertegenwoordigd met elk drie essays. Negen essays betreffen de periode 1450-1700, nog afgezien van de zes in een speciale sectie bijeengebrachte opstellen die betrekking hebben op de Copernicaanse debatten en hun invloed op de Schriftuitleg. Van de 23 opstellen is er slechts één gewijd aan de islam en één aan het jodendom; de rest gaat over het christendom – voor de beide andere religies waren kennelijk moeilijk geschikte auteurs te vinden.

Opvallend zijn de vele detailstudies. De tijd van generale uitspraken en omvattende oordelen lijkt echt voorbij. Alleen door heel nauwkeurig te kijken naar hoe in allerlei specifieke situaties Schrift- en natuuruitleg elkaar beïnvloedden, lukt het hopelijk om geleidelijk aan bepaalde patronen te ontwaren. Maar het beeld dat vooral blijft hangen is toch dat van een enorme hoeveelheid verschillende constellaties waarin exegese, natuuronderzoek en (natuur)filosofie de eeuwen door op elkaar betrokken waren. Daarmee ondersteunen beide bundels de tegenwoordig in zwang zijnde 'complexiteitstheze' ten aanzien van de historische verhouding tussen geloof en wetenschap.

G. van den Brink

Jitse M. van der Meer & Scott Mandelbrote (red.), *Nature and Scripture in the Abrahamic Religions: 1700 – Present*, 2 Volumes (Brill's Series in Church History 37), Brill, Leiden 2008, 603 p., € 195,- (ISBN 9789004171923).

Dit zijn de vervolgbanden van het in de vorige recensie beschreven project: nog eens zestien opstellen over de wisselwerking tussen Schrift- en natuurinterpretatie, maar nu voor de periode vanaf 1700. Al met al wordt in deze vier banden dus een schat aan materiaal blootgelegd. Het overzichtshoofdstuk waarmee dit tweede tweetal opent is van Mandelbrote. Hoe informatief dit hoofdstuk ook is, het bevat helaas geen samenvattingen van of zelfs maar verwijzingen naar de latere opstellen in de bundels (dat laatste is des te opmerkelijker omdat vele andere auteurs wel naar elkaars teksten verwijzen). Je zou verwachten en hopen dat zo'n inleidend hoofdstuk iets laat zien van wat in de rest van de banden zoal betoogd wordt, en wat voor verbanden daar eventueel tussen te leggen zijn. Nu moet de lezer dat allemaal geheel zelfstandig uitzoeken, en er zijn vermoedelijk maar weinig lezers die daar aan toe komen.

De inhoud is overigens vergelijkbaar met die van de vorige banden: naast enkele meer algemene overzichten treft men de nodige detailstudies aan. Opnieuw hebben verreweg de meeste opstellen betrekking op het christendom; één is gewijd aan het jodendom, één aan de islam. En opnieuw dragen ook enkele Nederlanders bij. De Utrechtse emeritus-hoogleraar wetenschapsgeschiedenis Rob Visser schrijft over neo-calvinistische reacties op het darwinisme tussen 1900 en 1960 (en betreft daar behalve de bekende synodaal-gereformeerde namen ook G. Wisse bij). George Harinck schetst vervolgens de bredere kaders waarin het neo-calvinisme een weg zocht in vragen van geloof en wetenschap, en laat zien hoe bepalend de veranderende positie van de theologie aan de universiteiten daarbij is geweest. En H.W. de Knijff biedt een mooi opstel over 'Bijbel en wetenschap in de Nederlandse Hervormde Kerk', waarin hij met name ingaat op de tweedelige studie *Geloof en natuurwetenschap* onder redactie van C.J. Dippel en J.M. de Jong (1965-1967).

Ook in deze bundels heeft men gepoogd de opstellen chronologisch te ordenen, maar ditmaal lukte dat niet helemaal naadloos. Vier bijdragen gaan over de periode 1700-1900 (of de eerdere delen daarvan), drie over 1860-1900, drie over de late negentiende en beginnende twintigste eeuw, en vijf over 1900-heden. Zoals in de bundels die de periode tot aan 1700 bestrijken de debatten rond het Copernicanisme afzonderlijke aandacht kregen, is dat in deze vervolgbundels het geval met de discussies over Bijbel en biologische evolutie. Zeker acht opstellen zijn daar geheel of gedeeltelijk aan gewijd.

Enigszins teleurstellend is mijns inziens, dat er uiteindelijk maar weinig opstellen zijn die gedetailleerd ingaan op concrete patronen van bijbeluitleg – vaak blijft het steken bij een weergave van diverse bijbelvisies in algemene zin, en bij globale labels als 'letterlijk', 'mythisch' etcetera. Hier wreekt zich ongetwijfeld het gegeven dat geen bijbelwetenschappers betrokken werden bij de samenstelling van deze bundels. Dat lijkt me een gemiste kans – het onderzoek zou zoveel meer op kunnen leveren als veel preciezer nagegaan werd *hoe* allerlei relevante bijbelteksten dan concreet uitgelegd werden en worden. Voor het overige echter niets dan goeds over deze uiterst informatieve bundels.

G. van den Brink

Charles Partee, *The Theology of John Calvin*, Westminster John Knox Press, Louisville 2008, xix + 345 p., € 26,99 (ISBN: 9780664231194)

De Amerikaanse hoogleraar kerkgeschiedenis Charles Partee heeft in 2008 een samenvatting geschreven van Calvijns theologie. Hij volgt daarbij de lijn van de *Institutie*. De auteur geeft aan dat hij Calvijn onbevangen wil lezen, een positie die hij zelf ‘no-school Calvinism’ noemt. Wat dat precies inhoudt, wordt niet helemaal duidelijk, behalve dan dat Partee Calvijns theologie in *loci* indeelt en niet vanuit een centraal dogma behandelt. Hij is ook kritisch over de school van Richard A. Muller die de gereformeerde orthodoxie ziet als een legitieme ontwikkeling van de theologie van de Reformatie.

‘Calvijn is geen calvinist, omdat het hart van zijn theologie – in tegenstelling tot die van de calvinisten – de *unio* met Christus is’ (27). Hoewel Partee met dit thema een van de kernen van Calvijns theologie te pakken heeft, is het toch wel jammer dat hij zo ongenueanceerd schrijft over de latere gereformeerde theologie. De Mullerschool is momenteel dominant en een goed alternatief zou een welkome verrassing zijn. Helaas stelt Partee teleur, omdat hij nauwelijks ingaat op Mullers argumenten, hoewel hij terecht vragen stelt bij de gedachte dat de scholastieke methode geen invloed heeft op de inhoud van de theologie.

Zijn eigen these is dat de structuur van de *Institutie* bepaald wordt door de *unio* met Christus. De sleutel is de openingszin van boek 3 waarin Calvijn zegt dat Christus om met ons te delen wat Hij van de Vader ontvangen heeft, de onze moet worden en in ons moet wonen. Boek 1 en 2 behandelen ‘God voor ons’ en boek 3 en 4 ‘God met ons.’ Op zichzelf is het een mooie insteek om zo de *Institutie* te lezen, maar de auteur zet zich onnodig scherp af tegen de gangbare opvatting dat Calvijn de opbouw van het *apostolicum* volgt. Zijn argumenten tegen de trinitarische opbouw – het feit dat de titel van boek 3 de Geest niet noemt en dat de ecclesiologie verzelfstandigd wordt – overtuigen niet, zeker niet als bedacht wordt dat Calvijn een structuur zocht om alles wat hij al geschreven had in onder te brengen.

Het boek gaat niet in op de relatie tussen de uiteindelijke versie van de *Institutie* en de eerdere edities. Een serieuze studie van Calvijns hoofdwerk mag niet volstaan met de opmerking dat hij nauwelijks van opvatting veranderd is en dat er daarom niet naar ontwikkelingen gezocht hoeft te worden. De hoofdmoot van het boek is een uitgebreide samenvatting van de uiteindelijke *Institutie*. Er is een overvloed aan discussie met alternatieve visies. Dat levert wel inzicht op in veel secundaire literatuur, maar de mist aan besproken meningen belemmert soms het zicht op Calvijn zelf.

Terecht stelt Partee de tweedeling tussen objectief en subjectief als leessleutel voor de geschriften uit de Reformatie herhaaldelijk aan de kaak. De studie biedt mooie doorkijkjes in Calvijns theologie, die de auteur vooral ziet als een geloofsbelijdenis van een theoloog van het hart. Calvijn noemt de *Institutie* een *summa pietatis* omdat het ‘een belijdenis is van de liefde van God de Vader, die geopenbaard is in Jezus Christus de eeuwige Zoon en geëffectueerd wordt door de Heilige Geest’ (297).

H. van den Belt

David F. Wright, *Infant baptism in historical perspective. Collected Studies, Studies in Christian History and Thought*, Milton Keynes: Paternoster, 2007, xi + 415 p., £ 29.99 (ISBN 978 1 84227 464 4).

David F. Wright (1937-2008) was een Schotse evangelicale theoloog die veelvuldig over de kinderdoop geschreven heeft. Dit boek is een collectie van artikelen die gedurende een periode van zo'n 25 jaar geschreven zijn.

Het boek bevat drie hoofddelen: het eerste gaat over de Vroege Kerk, het tweede over de Reformatie, het derde over de moderne tijd. Een exegese van het bijbelse materiaal wordt niet geboden. Wright concentreert zich op het historische perspectief, niet op het bijbelse.

Een centrale stelling van Wright is dat de kinderdoop niet historisch, maar wel theologisch valt te verdedigen. Naar zijn overtuiging is de opkomst van de kinderdoop in de Vroege Kerk onlosmakelijk verbonden met de theologie van Augustinus. Vóór die tijd werden kinderen wel gedoopt, maar slechts in uitzonderlijke situaties, voornamelijk wanneer het kind door ziekte in levensgevaar was. Ook Augustinus toonde aanvankelijk weinig interesse in de kinderdoop (83). Dit veranderde door de strijd met Pelagius. In dat conflict legde Augustinus grote nadruk op de erfzonde. Kinderen komen niet als een *tabula rasa* ter wereld, maar zijn reeds met zonde besmet. De doop is vervolgens het enige middel om de kinderen van de erfzonde te bevrijden, aangezien de doop het middel is om een kind in de kerk in te lijven (en buiten de kerk is er geen zaligheid). Daarom moeten alle jonge kinderen van gelovigen zo vroeg mogelijk worden gedoopt (68). Gevolg was wel dat de Nieuwtestamentische eenheid van geloof, belijdenis en doop onder druk kwam te staan.

In de Reformatie verschuift het front. Tegenover de Rooms-katholieke opvatting dat de sacramenten de genade *ex opere operato* mededelen, onderstrepen de reformatorische theologen dat het eigenlijke instrument van de genade de prediking van het Evangelie is. De doop verzegelt vervolgens de reeds aanwezige genade. Kerntekst voor de kinderdoop wordt nu 1 Korintiërs 7:14, waar de kinderen van gelovige ouders heilig worden genoemd: kinderen worden gedoopt niet om heilig te worden maar omdat ze reeds heilig zijn (192-211). Voor Zwingli bestaat deze heiligheid hierin dat de kinderen gelovigen zijn (207), voor Vermigli dat ze uitverkoren zijn (209). We zien hier de Augustiniaanse eenheid van kerk, doop en uitverkiezing gehandhaafd.

In een interessant hoofdstuk gaat Wright in op de opvattingen van Calvijn in de *Institutie* (226-237). Het is in het (Nederlandse) Calvijnonderzoek gebruikelijk te spreken van een ontwikkeling. Calvijn zou in navolging van Luther in de eerste editie van 1536 het geloof als voorwaarde voor de doop hebben beschouwd, maar in 1559 in plaats daarvan het verbond hebben benadrukt. Wright betoogt dat dit een verkeerde visie is. Ook in 1559 stelt Calvijn in *Institutie* iv.15 dat de geloofsdoop normatief is en de kinderdoop van *Institutie* iv.16 slechts als gerechtvaardigd kan gelden indien ze als geloofsdoop is aan te merken (237). Er is dus bij Calvijn geen verschuiving van geloof naar verbond: het verbond is immers slechts daar aanwezig waar er geloof is in de verbondsbelofte, zoals aanwezig in Genesis 17:7 "Ik zal uw God zijn en de God van uw zaad".

De plaats van het geloof van de ouders komt uitvoeriger ter sprake in de voorrede van het boek. Wright plaatste twee bekende Schotse theologen tegenover elkaar: Samuel Rutherford en Thomas Boston. Rutherford meende dat de verbondsbelofte van kracht bleef tot in duizend geslachten. Het is dan niet nodig dat de directe ouders van een te dopen kind persoonlijk geloof hebben. Boston daarentegen stelde dat alleen die kinderen mogen worden gedoopt die zelf gelovige ouders hebben (xxxi-xxxv). Zodoende blijken de visie op de doop en de volkskerkgedachte nauw samen te hangen. Wright's voorkeur gaat duidelijk uit naar de positie van Boston.

Deze vragen verdienen in de huidige Nederlandse situatie alle aandacht. Is een ruime dooppraktijk nog te handhaven in een seculariserende omgeving? De kinderdoop raakt zijn vanzelfsprekendheid kwijt, niet alleen vanwege de opkomst van het baptisme, maar evenzeer doordat er geen volkskerk meer is. Het is daarom goed om, in de lijn van Boston, de grote betekenis van het persoonlijke geloof van de doopouders te benadrukken. Deze studie van Wright kan wellicht diensten bewijzen om een dergelijke bezinning te stimuleren.

G.A. van den Brink

Bunschoten

BIJBELWETENSCHAPPEN

Boris Alexander Paschke, *Particularism and Universalism in the Sermon on the Mount*, Proefschrift ter verkrijging van de graad van Doctor in de Godgeleerdheid en de Godsdienstwetenschappen aan de Evangelisch Theologische Faculteit te Heverlee (Leuven), uitgave ETF, Leuven 2009, 204 p. (geen handelseditie).

De spanning tussen particularisme en universalisme in het eerste Evangelie is een veelbesproken thema; daarbij werd evenwel de Bergrede nauwelijks in deze vraagstelling betrokken. Met deze dissertatie wil de schrijver een leemte in het onderzoek opvullen en nagaan of er in Matteüs 5-7 sprake is van een universalistisch missionair perspectief.

Paschke kiest methodisch voor de synchrone methode van een narratief-kritisch onderzoek. Dat wil onder meer zeggen dat hij uitgaat van de tekst zoals die voor ons ligt. Al erkent hij het goed recht van de redactie-historische methode, de door hem gevolgde werkwijze impliceert wel dat de vraag naar de verhouding tussen bronnen en tradities, bijvoorbeeld de weergave bij Matteüs en Lucas, onbesproken blijft.

De bespreking van Matteüs 5:13-16 neemt in dit onderzoek een centrale plaats in. Jezus roept zijn leerlingen tot een centrifugale missionaire beweging waarbij het accent valt op de goede daden, het leven in de navolging in de context van het nabijgekomen Rijk van God. Ook het slot van de Bergrede heeft een universele spits: Ieder die Jezus' woorden hoort en doet ontkomt aan het gericht dat over de wereld gaat. De teksten in de Bergrede die over de heidenen gaan zijn geen uiting van particularisme, maar plaatsen de door Jezus gevraagde levenshouding tegenover heidense praktijken. Hoe zit het dan met teksten als Matteüs 10:5,6 en 15:24? In zijn bespreking van die teksten neemt de auteur onderscheid aan tussen Jezus' eigen optreden – beperkt tot Israël – en dat van zijn leerlingen. Er is na een universalistisch begin een particularistisch interim en een universalistisch open einde met het zendingsbevel in Matteüs 28:19.

Het is een minutieus en zorgvuldig onderzoek naar een interessante thematiek. Al zijn de conclusies niet verrassend, wel heeft de schrijver aangetoond hoe voorzichtig we moeten zijn met schema's zoals die met name in de oudere Duitse wetenschap schering en inslag waren. Ik teken daarbij wel aan dat ook Paschke niet helemaal aan een zekere schematisering ontkomt. Zo heb ik me afgevraagd of je zo sterk kunt onderscheiden tussen Jezus' werk en dat van de leerlingen. Ook in Matteüs 28:19 is de opgestane Jezus, zoals uit vers 18 en 20 blijkt, toch degene die in en door zijn gemeente werkzaam is in de wereld. Kun je bij 5:14 spreken van centrifugale beweging? Gaat er van de stad – ook al is er niet Jeruzalem mee bedoeld – toch geen aantrekkingskracht uit in centripetale zin? De spreuk over de honden en de varkens (Mat. 7:6) krijgt een uitvoerige behandeling. Terecht onderstreept de auteur hier dat het gaat om dreiging en ergernis. Maar of je het zo concreet kunt invullen dat te denken is aan een verbod om politieke en religieuze leiders te

benaderen, is de vraag. Verdraagt zich dat met Matteüs 10:17vv? Zo zijn er meer vragen te stellen. Niettemin hebben we hier te maken met interessante studie die opvalt door de wijze waarop de auteur stap voor stap zijn betoog opbouwt met aan het einde van elke paragraaf een beknopte samenvatting. Helaas ontbreekt een tekst- en zakenregister. Een handelseditie is in voorbereiding.

A. Noordegraaf

DOGMATIEK

J. Hoek & W. Verboom, *Eeuwige vriendschap. Om de waarde van Gods verbond*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2010, 144 p., € 14,90 (ISBN 9789023924180).

Zoals de ondertitel aangeeft beogen de auteurs met dit boek te komen tot een herwaardering van de Bijbelse prediking aangaande Gods verbond. Zij constateren in onze tijd als gevolg van de individualisering in de samenleving, de overtrokken nadruk op het gevoel en de ervaringen van het subject een sterke devaluatie van de plaats en betekenis van Gods verbond in het kerkelijk leven en het persoonlijk geloofsleven. Kerkelijk vertaalt zich dat binnen verschillende protestantse kerken in de spanning tussen een evangelische en een klassiek reformatorische geloofsbeleving. Een overspannen nadruk op de geloofskeus van de mens betekent dat men bijvoorbeeld voor de betekenis van de kinderdoop nauwelijks oog heeft. Het is de overtuiging van de auteurs dat verwaarlozing van de notie van het verbond zich op den duur gaat wreken.

Hoewel beide auteurs tekenen voor de gehele inhoud van het boekje hebben zij toch een zekere werkverdeling toegepast. Hoek behandelt in de hoofdstukken twee en drie de Bijbelse gegevens en de plaats van het verbond in de dogmatische bezinning. Terecht wordt gewezen op de samenhang tussen verbond en koninkrijk van God in de evangeliën. Uitvoerig wordt aandacht gegeven aan Calvijn en aan discussies binnen het gereformeerd protestantisme, terwijl ook moderne benaderingen (Barth, Berkhof) een plaats krijgen. De gedachte aan een wederkerigheid tussen God en mens wordt afgewezen, omdat men op deze weg het zicht op de soevereine God van de Bijbel en zijn genadig handelen kwijt raakt.

In de hoofdstukken 4 en 5 worden de lijnen door Verboom pastoraal-theologisch doorgetrokken en komt de betekenis van het verbond voor de christen persoonlijk en de christelijke gemeente zowel naar binnen als ten aanzien van de plaats in de wereld ter sprake. De wijze waarop verbond en geloof op elkaar betrokken worden betekent enerzijds een afwijzing van verbondsautomatisme, maar anderzijds een sterke nadruk op het feit dat de belovende God van het verbond de eerste is. Zijn verkiezende liefde gaat aan onze keus vooraf. Verbond en verkiezing worden dan ook sterk op elkaar betrokken. De auteurs handhaven de band tussen verbond en kinderdoop in de lijn van de gereformeerde traditie, maar laten wel zien hoe nauw opvoeding en catechese daarmee verbonden zijn. Scherp verzetten zij zich tegen de gedachte van de keuzekerk of 'believers-church'. De kerk is geen zelfgekozen gemeenschap en geen gezelschap van gelijkgezinden. Ik zeg het de auteurs na. Al vraag ik me wel af of ze helemaal recht doen aan de weerbarstige praktijk in een pluriforme gemeente. Betekent denken vanuit het verbond ook niet elkaar binnen de ene gemeente ruimte geven?

Al met al is het een prachtig boekje dat me nog weer eens opnieuw er van overtuigd heeft hoe wezenlijk de notie van het verbond is voor een waarlijk katholiek denken over geloof en kerk.

A. Noordegraaf

Wolf Krötke, *Barmen – Barth – Bonhoeffer. Beiträge zu einer zeitgemäßen christozentrischen Theologie*, Unio und Confessio Band 26, Luther-Verlag, Bielefeld 2009, 519 p., € 29,90 (ISBN 978-3-7858-0564-0).

Wolf Krötke is emeritus hoogleraar systematische theologie aan de Humboldt-Universiteit in Berlijn. Hij is altijd werkzaam geweest in de (voormalige) DDR en de ervaring met het communisme en daarmee gepaard gaande atheïsme stempelt zijn werk merkbaar. In 2001 publiceerde hij 'Gottes Klarheiten', een boek waarin hij een interessante poging doet om God opnieuw ter sprake te brengen voor mensen die het woord 'God' niets meer zegt.

In het hier te recenseren boek zijn 22 artikelen van Krötke bijeengebracht. Drie artikelen handelen over de betekenis van de Barmer Thesen, tien over de theologie van Karl Barth en negen over die van Dietrich Bonhoeffer. De artikelen stammen uit de jaren 1981-2008. Drie artikelen werden niet eerder gepubliceerd.

De rode draad in dit boek is dat aandacht gevraagd wordt voor de christocentrische structuur van het denken van Barth en Bonhoeffer, die daarin beiden de beslissing van de eerste van de Barmer Thesen trouw gebleven zijn. Nu is het inmiddels ongeveer een theologisch cliché geworden om te stellen dat een dergelijke openbaringstheologische en christocentrische manier van denken de tegenwoordige uitdagingen van de kerk en de theologie niet aankan. Men denkt dan met name aan het religieuze en maatschappelijke pluralisme waarin het christendom zijn weg moet vinden. Deze inzet moet het veelal afleggen tegen een godsdienstwetenschappelijke benadering, een 'theologie van beneden' of een vanuit de 'klassieke theologie'.

Krötke herleest in deze context de teksten van Barth en Bonhoeffer. Hij doet dat als dogmaticus, gespitst op de vraag naar de betekenis van hun denken voor de huidige theologische situatie. Daarmee neemt hij twee heel verschillende figuren samen. Barth staat bekend als de welhaast scholastische, breedvoerige dogmaticus van de KD. Bonhoeffer daarentegen is de man van de zoekende, beknopte, veel interpretatieruimte overlatende gevangenisbrieven. Ook lijkt er bij Bonhoeffer veel meer dan bij Barth ruimte voor een theologie die open staat voor de moderne mens en zijn gedachten over God en religie. Krötke laat echter zien dat dit niet klopt. Hoe men Bonhoeffers kritiek betreffende Barths 'openbaringspositivisme' ook moet opvatten, deze betekent in ieder geval niet een vermindering van het christocentrische karakter van de theologie. Fundamenteel is Bonhoeffers uitgangspunt dat de hele werkelijkheid gedragen wordt door de waarheid die Jezus Christus is. Als hij zich bezint op de moderne, niet-religieuze mens doet hij dat in de overtuiging dat ook die mens niet los staat van Jezus Christus. In die zin wordt in het Evangelie de mens beter begrepen dan hij zichzelf begrijpt. Een echt verschil tussen Barth en Bonhoeffer lijkt mij wel, dat bij Bonhoeffer Christus altijd wezenlijk de gekruisigde Christus is. Hierdoor lijkt bij Bonhoeffer meer ruimte om het god-loze van deze wereld theologisch te bevestigen als in overeenstemming met Golgotha. God laat zich *wegdrukken* tot op het kruis, dat is de manier waarop Hij ons *nabij* is. Dit verschil met Barth zal te maken hebben met de invloed van Luther (hierover Krötke 453v).

Bijzonder trof mij verder een opstel over 'de huidige missionaire uitdaging van de kerk in het licht van de 'niet-religieuze interpretatie van bijbelse begrippen' bij Bonhoeffer' (497v). Krötke relateert hier de veel geproclameerde 'terugkeer van de religie'. Voor zover hier al sprake van is, heeft deze met God weinig van doen, omdat God hier verschijnt als 'speelbal van de religie', een kunststukje van de mens, hetgeen juist de ultieme loochening van God is. Dit is een rijk opstel, dat ik in de handen wens van degenen die zich ook in de PKN sterk maken voor een nieuw missionair offensief. In de opstellen over Barth onderneemt Krötke een poging, diens theologie te verdedigen tegen populaire misvattingen, zoals dat Barth over het thema 'religie' alleen maar 'nee!' wist te zeggen

(65vv), dat Barths insteek bij de openbaring de mens uitschakelt (109v), of dat Barth niets moet weten van scheppingsorden (155v). Interessant vond ik ook de mogelijke bijdrage van Barth aan een theologie van de religies (269v), en een ongepubliceerd stuk waarin Krötke laat zien welke fundamentele betekenis het gebed bij Barth heeft voor de godsleer.

Een nadeel van een bundel als deze is dat af en toe gedachten herhaald worden. Voor het overige is dit boek het lezen waard. Zodat het onjuiste cliché dat een christocentrische, openbaringstheologische inzet geen recht kan doen aan de (post)moderne menselijke, religieuze of atheïstische werkelijkheid, misschien toch nog een keer verdwijnt.

W.M. Dekker

Mastenbroek

WIJSBEGEERTE

Heleen Maat, *Religious Diversity, Intelligibility and Truth. An Inquiry into Epistemological and Theological Aspects of Religious Pluralism*, Boekencentrum Academic, Zoetermeer 2009, 157 p., € 16,90 (ISBN 9789023924265).

Het is vandaag een populaire straatwijsheid dat ‘alle godsdiensten op hetzelfde neerkomen’. In de academische godsdienstwijsbegeerte en theologie zijn de laatste decennia echter verschillende theoretische uitwerkingen van die basale gedachte gegeven, meestal onder de naam ‘religious pluralism’. Die term wordt dan niet descriptief gebruikt (‘onze samenleving wordt gekenmerkt door religieus pluralisme’) maar staat voor een normatieve theorie: de verschillen tussen religies zijn minder belangrijk dan datgene wat ze met elkaar delen. Religies zijn van gelijke waarde, en vervullen vergelijkbare rollen in de levens van hun aanhangers.

De protestantse predikante Maat onderwerpt nu in haar Kampense proefschrift verschillende varianten van deze theorie aan een kritisch onderzoek, en komt tot de conclusie dat ze geen van alle valide zijn. Concreet bespreekt ze de versies van John Hick (religieuze tradities zijn verschillende antwoorden op één en dezelfde onkenbare transcendente werkelijkheid), Paul F. Knitter (het hart van alle religieuze tradities is het doen van gerechtigheid), Wilfred Cantwell Smith (religies hebben zich ontwikkeld in een continu proces van onderlinge interactie en vormen daardoor één geheel) en David J. Krieger (religies zijn nu weliswaar nog verschillend, maar zullen door voortgaande dialoog toegroeien naar één universele levensvorm). Maat kijkt vooral naar een drietal vooronderstellingen die deze varianten gemeenschappelijk hebben: religieuze diversiteit is geheel overbrugbaar, religies kunnen vergeleken en beoordeeld worden aan de hand van traditie-onafhankelijke maatstaven, en religieuze waarheidsclaims hebben behalve cultuurgebonden aspecten ook een absoluut aspect: ze gaan over de ene werkelijkheid of het ene ideaal waar alle religies om cirkelen. Maat laat zien dat alle drie deze vooronderstellingen problematisch zijn. Haar kritiek op met name de tweede vooronderstelling lijkt me zeer raak: er bestaat niet zoets als een universele rationaliteit aan de hand waarvan men alle religies kan toetsen, want wat rationeel is wordt gedeeltelijk ook bepaald door de eigen levensbeschouwing.

Het religieus pluralisme van Krieger is Maat intussen wel sympathiek, niet alleen omdat deze nog het meest recht doet aan de religieuze diversiteit, maar ook omdat hij zijn theorie vanuit een Wittgensteiniaans denkkader ontwikkelt. Dat laatste neemt Maat in de slothoofdstukken van haar proefschrift, waarin ze de geconstateerde problemen constructief probeert op te lossen, van hem over. Omdat taalspelen volgens Wittgenstein aangeleerd kunnen worden, is het mogelijk om op zichzelf ‘incommensurabele’ religieuze tradities toch met elkaar te leren vergelijken; daarbij kun-

nen daadwerkelijk gelijkaardige elementen aangetroffen worden, maar zullen – anders dan Krieger wil – de verschillen desondanks vaak onoverbrugbaar groot blijken.

Ik vind dit een knap proefschrift. Het is strak gecomponeerd rond een centrale vraagstelling (en daardoor ook mooi compact gebleven); het verradt een zelfstandige omgang met de bronnen, en vooral – wat men niet zo vaak aantreft in dissertaties – het vermogen om in gesprek met de vakliteratuur van meet af aan een eigen beredeneerde positie in te nemen. Men kan de auteur daardoor ook stap voor stap volgen, en telkens besluiten of men bereid is met haar mee te gaan. Ik was dat heel lang, om precies te zijn tot op bladzijde 130. Daar stelt zij, onder de betovering van Wittgenstein, dat de regels van het religieuze taalspel bepalen wat waarheid en onwaarheid inhouden. Zo'n stelling moet mijns inziens wel tot relativisme leiden. Maat probeert die boot af te houden door te wijzen op het confessionele en praktijk-gerichte karakter van religieuze waarheidsclaims, maar ik begrijp niet goed wat dat er mee te maken heeft. Dat 'making a religious truth claim entails a passionate commitment to it' (135) zegt toch niets over het waarheidsgehalte ervan? Hier speelt haar beknoptheid haar parten, en zou ze er goed aan gedaan hebben de verschillende opties wat zorgvuldiger te overwegen. Mij lijkt (met George Lindbeck) dat over waarheid minstens gedeeltelijk op een traditie-onafhankelijke manier gesproken kan worden. Het christelijk geloof bijvoorbeeld verwijst voor zijn waarheidsclaims naar historische gebeurtenissen die in principe ook van buiten de eigen traditie toegankelijk zijn en geëvalueerd kunnen worden. Ik kom dus tot een andere conclusie dan Maat, maar stem intussen wel in met grote delen van haar argumentatie.

G. van den Brink

Hans Schraivesande, *'Jichud'. Eenheid in het werk van Martin Buber. De vraag naar de samenhang van zijn werk vanuit het perspectief van zijn zoektocht naar de eenheid van de werkelijkheid*, Boekencentrum Academic, Zoetermeer 2009, 414 p., € 27,50 (ISBN 9789023924340).

De Joodse denker Martin Buber (1878-1965) heeft zich op vele terreinen bewogen: sociologie, sociale en politieke filosofie, pedagogiek, psychotherapie, literatuur, mystiek, het chassidisme, het zionisme. Zeer bekend is zijn vertaling van TeNaCh die hij samen met Franz Rosenzweig vervaardigde. Als religieus en filosofisch denker heeft hij tot op de dag van vandaag grote invloed in wetenschap en cultuur. De vele aspecten van zijn werk maken dat hij niet makkelijk te plaatsen is. Buber zelf heeft bij de uitgave van zijn verzameld werk een indeling in vieren gemaakt: geschriften over filosofie, Chassidisme, Bijbel en Jodendom. Dat roept de vraag op naar de eenheid van en in zijn oeuvre: eenheid in de zin van samenhang en eenheid in de zin van betekenis en functie. Het is een gecompliceerde vraagstelling. Door de vier vensters die Buber opent door de indeling van zijn werk nemen mensen soms heel verschillende landschappen waar en wanen zij zich in verschillende werelden, aldus de schrijver van deze aan de Vrije Universiteit verdedigde dissertatie onder de veelzeggende titel: *Jichud*, eenmaking, vereniging. Buber heeft zijn leven lang gezocht naar de eenheid van de werkelijkheid en hij heeft dat gedaan tegen de achtergrond van de tijd en de cultuur waarin hij leefde (het denken van Nietzsche, de chaos van twee wereldoorlogen, de Holocaust en het ontstaan van de staat Israël). Filosofische begrippen, maar ook de chassidische mystiek en het Bijbelse discours spelen in zijn benadering een rol. Daarbij moeten we hem zien tegen de achtergrond van het geassimileerde Jodendom en de Duitse cultuur. Ook Bubers kijk op het christendom is daardoor beïnvloed.

Schraivesande onderscheidt in aansluiting aan Bubers eigen indeling vier *discours* in zijn werk. Deze bepalen de opzet van zijn boek. Na een inleidend hoofdstuk komen achtereenvolgens ter sprake: Bubers werk uit zijn voor-dialogische periode, de Joodse geschriften, zijn hoofdwerk *Ich und Du*, zijn geschriften over de Bijbel en zijn werk aan de Bijbelvertaling, terwijl in hoofdstuk VI de samenhang in de verschillende discours aan de hand van de thema's geschiedenis, religie en eenheid, natuur, goed en kwaad onderzocht wordt. Het boek eindigt met een aantal bevindingen en het aangeven van perspectieven, alsmede enkele opmerkingen over eenheid en eeuwigheid. Al bouwt de auteur zijn betoog stap voor stap op, het is voor de lezer niet makkelijk in dit essayistische landschap met zijn vele wegen en zijpaden een duidelijke weg te vinden. In de zoektocht naar de eenheid blijken de delen elkaar aan te vullen en uit te leggen. Uiteindelijk is de eenheid religieus bepaald: vanuit het geloof in de eenheid van God. Buber is sterk gegrepen door de messiaanse verwachting van één-making, waarbij God en mens als partners samenwerken.

In de uiteenzetting met zijn denken is Buber op vele wijze gekarakteriseerd: filosoof, theoloog, pedagoog, literator enzovoorts. Schraivesande is van oordeel dat we hem het meest recht doen als we hem primair zien als godsdienstfilosoof, zij het ook dat TeNaCH voor Buber hoe langer hoe meer aan invloed won. En zijn denken is één voortdurend gesprek met de cultuur. Persoonlijk hebben de theologische partijen in dit boek me het meest getroffen, te weten de uiteenzetting over Schrift en openbaring, de hermeneutiek, de passages over de geschiedenis en het zionisme en de boeiende bladzijden over profetie en apocalyptiek. De Schrift is voor Buber een missionair boek. Centraal uitgangspunt is het unieke van de God van Israël. Buber blijkt in zijn nadruk op de eenheid van God wars te zijn van elke vorm van dualisme. Tegen de achtergrond van de Duitse theologie van zijn dagen – met als opvallend gegeven de verwaarlozing van het Oude Testament – moet het verwijt van neo-marcionitisme aan het adres van de christelijke kerk gezien worden. Boeiende bladzijden zijn gewijd aan Bubers visie op de Messias en het messiaanse. Graag had ik nog wel wat meer willen lezen over zijn visie op Jezus. Maar wellicht overvraag ik daarmee de auteur. De veelheid van gezichtspunten en de uitvoerige weergave van de geschriften van Buber betekenen dat het boek ook te zien is als een boeiende inleiding in het denken van deze grote Joodse filosoof.

A. Noordegraaf

ETHIEK

Jan Anne Bos, *Roeien voor het leven. De kerk en een nieuwe hominide*, Uitgeverij Narratio, Gorinchem 2009, 358 p., € 22,50 (ISBN 9789052639307).

In deze dissertatie wordt een niet alledaags thema behandeld, namelijk de vraag naar een verantwoorde omgang met de nieuwe technologische mogelijkheden, die bij velen leiden tot de droom van een verbeterde mensensoort. Kunnen wetenschappers een nieuwe hominide realiseren? En wat betekent dit voor de kerk en haar visie op het humanum in heden en toekomst in relatie tot God? Het boek is verdeeld in vier delen: 1. Probleemstelling; 2. Het kunstmens-concept (voorlopers van de moderne kunstmens, wereldbeeld, mensbeelden); 3. Theologisch deel (beeld Gods, koninkrijk der hemelen, nieuwe hemel en nieuwe aarde); 4. Het kerkelijk beleid ten aanzien van de nieuwe hominide. In de laatste paragraaf worden een aantal conclusies geformuleerd. De (Bijbels-)theologische reflectie neemt in dit boek een grote plaats in. Daarbij is het opvallend dat de schrijver nauwelijks in gesprek is met de hedendaagse Bijbelwetenschappers. Trouwens in de theologische

partijen, met name in het deel over kerkelijk beleid, is de auteur sterker in het poneren dan in het argumenteren.

De auteur is niet kritiekloos ten aanzien van de huidige technisch-wetenschappelijke ontplooiing. We zijn zijns inziens geroepen ter wille van de bedreiging van het humanum onze verantwoordelijkheid te nemen. Toch ademt het boek een optimistische toon. De schepping van de mens naar Gods beeld wordt gezien als een eerste vorm van incarnatie. God brengt zich in die mens in beeld. Het unieke van de incarnatie in Jezus dreigt zo te vervluchtigen in een evolutionistisch aandoende visie op de mens en zijn toekomst. God kan meer incarneren als mensen op een hoger plan komen. De schrijver weet van de breuk als gevolg van de zonde, maar dat weerhoudt hem niet van zijn optimisme ten aanzien van de ontwikkeling van de mens. Tot de verantwoordelijkheid van de mens behoort dat hij meebouwt aan de komst van het Koninkrijk. Ook daarin verraadt zich een optimistische toon. Waar is als het gaat om de eschatologische verwachting het crisismoment? Typerend is dat 2 Petrus 3 bij de behandeling van dit thema ontbreekt. De schrijver verwacht ook erg veel van het kerkelijk spreken in de vorm van beleid op het niveau van de wereldoecumene. De Wereldraad dient zijns inziens stappen te ondernemen tot samenwerking met alle andere godsdiensten. Ook dat lijkt me gezien de geringe aandacht voor het werk van de Wereldraad in onze tijd nogal overtrokken.

Toch wil ik met deze kritische opmerkingen dit boek niet afdoen. De auteur verdient waardering voor het feit dat hij dit thema – bepaald niet gangbaar in kerkelijke discussies - aan de orde stelt. De scheppingstheologie is decennialang het stiefkind geweest in de theologie. De betekenis van de eschatologie voor de ethiek verdient aandacht. De zorg voor het humanum is de roeping van elk christen. Een kritische houding op een ontwikkeling die gedomineerd wordt door bedrijfs-economische motieven dient gestimuleerd te worden. Het is goed dat dr. Bos ons op het belang van deze zaken wijst.

A. Noordegraaf

James C. Kennedy, *Stad op een berg. De publieke rol van protestantse kerken*, Boeken-
centrum, Zoetermeer 2010, 187 p., € 17,90 (ISBN 9789023921356).

In dit boek voert de bekende Amerikaans/Nederlandse historicus een pleidooi voor de kerk ‘als vruchtbare gemeenschap, die op vruchtbare wijze contrasteert met de wereld’. ‘Niet als een geïsoleerde of superspirituele organisatie van bijna onfeilbare heiligen, maar als een kerk van mensen van vlees en bloed, die worden gekenmerkt door een hechte gemeenschap, christelijke discipline en een christelijke levensstijl. Een contrasterende kerk met een dynamische publieke rol is een gemeenschap die gekenmerkt wordt door diepe persoonlijke familie- en vriendschapsbanden, maar tegelijk een kerk die kan communiceren met de wereld, en geïnteresseerde buitenstaanders met open armen verwelkomt en deel laat worden van de gemeenschap.’

Kennedy laat de Rooms Katholieke Kerk buiten beschouwing. In de eerste hoofdstukken geeft hij op heldere wijze een inkijk in de historische ontwikkelingen inzake de verhouding van kerk en staat, c.q. de kerk en het publieke domein. Ondanks de scheiding van kerk en staat sinds 1795, bleef de kerk toch een rol spelen in het publieke domein, niet (alleen) als ‘privé-instelling’, maar ook als ‘publieke instelling’. Maar dat bracht wel spanning met zich mee. De kerk is namelijk, ongeacht haar context geen vereniging, maar een gemeenschap van eigen orde. Een publieke rol betekent in deze tijd echter nog niet publieke invloed. De kerk wordt toch beschouwd als een van de vele organisaties. De waardering van kerkelijke uitspraken is ook zienderogen afgenomen. De

rol werd steeds bescheidener en mondde tenslotte uit in die van ‘dienende kerk’, vooral op het sociale vlak, en dan vooral plaatselijk; een ontwikkeling van staatskerk naar ‘straatkerk’. Daaraan vooraf ging wel een periode van maatschappij-kritisch spreken, vooral vanuit de grote kerken.

Daartegenover schetst de auteur de neiging tot isolement in ‘bevindelijke gereformeerde’ kerkelijke gemeenschappen. Hier is het streven naar openheid volgens Kennedy vooral te vinden bij Nederlands Gereformeerde Kerken, ‘bij kerken binnen de progressieve vleugel van de Gereformeerde Bond en een aantal lokale christelijke gereformeerde en vrijgemaakt-gereformeerde kerken’. Vanwege gehechtheid aan ‘een sterk afgebakende periode in het verleden’ en ‘netwerken van verzuilde organisaties’ konden en wilden orthodox-protestantse kerken maar zeer beperkt functioneren in het publieke domein. Maar ondanks orthodox isolement is er in kleinere kerken wel sprake van hechte gemeenschap, die de kerk nodig heeft om contrasterend te kunnen zijn. Kennedy gaat zelfs zover dat hij de amish als voorbeeld stelt en voor doperse elementen pleit. Hij toont zich daarom ook kritisch inzake een toenemend verlangen, bijvoorbeeld bij EO en Christen Unie, om erkenning te krijgen, erbij te mogen horen. Dat kan het contrasterende ook belemmeren.

Kennedy legde een waardevol document op tafel, dat met grote kennis van onze recente geschiedenis is geschreven. Het noodzakelijk contrasterende van de kerk spreekt aan, temeer daar hij tegelijk pleit voor open communicatie, door middel van alle mogelijke communicatiemiddelen. De kerk moet haar eigen geluid manifesteren in de samenleving. Dat hij het theocratische visioen (à la Van Ruler) niet meer relevant acht voor onze diep geseclariseerde samenleving is wel begrijpelijk, maar in de nadere uitwerking niet bevredigend. De vraag die overblijft is namelijk of er nog ruimte is voor het profetisch getuigenis tot volk en overheid. Hier schiet het boek naar mijn oordeel ook tekort als het gaat om de positionering van de Gereformeerde Bond, die teveel wordt geaffilieerd met de kleine orthodoxe kerken in bevindelijke kring. In zijn beoordeling van de ontwikkeling van de Gereformeerde Bond, c.q. van de Waarheidsvriend in de naoorlogse jaren is hij eenzijdig, door te stellen dat zorgen over ‘de geestelijke aftakeling van Nederland’ gingen domineren. Ook in de Waarheidsvriend is steeds gepleit voor profetisch spreken van de kerk, een zaak die in dit boek onderbelicht blijft. In een tweede druk, die er zeker komt, valt hier nog iets bij te stellen.

J. van der Graaf

Huizen

CULTUUR

Peter Schormans, *Brieven aan Karamazov. Het hart van de mens als slagveld tussen God en duivel*, Boekencentrum, Zoetermeer 2010, 221 p., € 19,90 (ISBN 9789023924425).

‘Het is... geen wetenschappelijk werk, maar veel meer een persoonlijk verslag... noem het een theologische biografie die dan ook als zodanig gelezen wil worden’; met deze woorden opent ds. Peter Schormans uit Wijckel-Sloten zijn *Brieven aan Karamazov*. Uiteraard verwijst Karamazov naar het klassieke boek van Fjodor Dostojevski, *De broers Karamazov*, uit 1878-1880. Schormans’ boek heeft een bijzondere inslag, want er zit van alles en nog wat in: eerst een inleiding op leven en werk van de auteur, dan een aantal pastorale brieven aan de twee oudste broers (Dmitri en Ivan) Karamazov, waarin hij fors inzet om ze op het rechte spoor te krijgen, dan volgt een negenvoudige reactie op ‘het gedicht van de Grootinquisiteur’ (dat handelt over de vrijheid van de mens) en vervolgens sluit een minibiografie van de jongste broer (Aljosja) het werk af.

In de oudere broers ziet Schormans veel eigentijdse problematiek terugkeren, zowel onder

christenen als niet gelovigen: lauwheid, ongeloof, verkeerde keuzes maken, vastzitten aan de wereld, enzovoorts. In zijn herderlijke brieven put hij steun uit werken van Maarten Luther, H.F. Kohlbrugge, Pinchas Lapide en Dietrich Bonhoeffer. Hij citeert letterlijk uit hun geschriften om zijn eigen argumenten kracht bij te zetten. Uiteraard zeggen de Karamazovs niets terug. Deze aanpak zal niet aan iedereen zijn besteed. Jammer is het dat andere grote geesten die zich diepgaand met Dostojevski en de moderne mens hebben beziggehouden, niet aan bod komen (maar dat is ook nooit de bedoeling van de auteur geweest). Persoonlijk had ik graag gezien dat Schormans met al zijn kennis in gesprek ging met Albert Camus, want zowel in de *Mythe van Sisyfus* (hfst. 'Kirilov') als in *De mens in opstand* (hfst. 'De afwijzing van het heil') zijn de broers Karamazov nadrukkelijk aanwezig.

Gezegd moet worden dat Schormans over een vlotte pen beschikt en dat dit boek de vrucht is van een studieverlof. En een verlof dat tot een publicatie leidt is een felicitatie waard.

R.P. de Graaf

Jaap Zijlstra, *Verzamelde gedichten*, Uitg. Kok, Kampen 2010, 423 p., € 29,90 (ISBN 9789043517591).

Jaap Zijlstra (*1933) is een dichter die een eeuwenlange traditie in de Nederlandse literatuur voortzet, die van de predikant-dichters. Hij debuteerde, na een aantal tijdschriftpublicaties, met de dichtbundel *Voor de gelukkige vinder* (1965). Zijn predikantschap begon enige jaren later: op grond van singuliere gaven werd hij in 1967 gereformeerd predikant in het Friese Duurswoude. Daarna volgden Delfzijl (evangelisatiepredikant), Vorden en Amsterdam (opnieuw evangelisatiepredikant, i.h.b. belast met het homopastoraat).

Zijlstra kent als dichter een grote productiviteit. Dat kan gevaarlijk zijn – de verzamelbundels van 19^e-eeuwse predikant-dichters als Nicolaas Beets en J.J.L. ten Kate leveren daarvan het bewijs – maar het gemiddelde niveau van de verzen van Zijlstra is zodanig dat hij zeker behoort tot de beste protestants-christelijke dichters die we op dit moment bezitten. Simon Vestdijk, niet de eerste de beste, oordeelde ruim 35 jaar geleden over een hem toegezonden vers heel positief en dat zegt wel iets. Zijlstra's bekendheid als dichter en de waardering voor zijn dichterschap kwamen echter te laat om nog een belangrijke creatieve rol te spelen bij de totstandkoming van het *Liedboek voor de kerken*; vandaar dat daarin van hem slechts twee gezangen zijn opgenomen. Bij de komende kerkelijke liedbundel, die het *Liedboek* uit 1973 moet gaan vervangen, zal zijn inbreng ongetwijfeld heel wat groter zijn.

Terecht vielen hem verschillende prijzen ten deel, recentelijk ook de Dr. C. Rijnsdorprij. Ter gelegenheid van de uitreiking daarvan op 4 maart 2010 verscheen van hem de uitgave *Verzamelde gedichten*. Deze bevat lang niet al zijn gedichten, maar is wel een omvangrijke en zorgvuldig samengestelde bloemlezing uit twintig (!) gepubliceerde poëziebundels (verschenen in de periode 1965-2008), aangevuld met elf verzen onder het kopje 'Nakomelingen'. Bij de uitgave is een CD toegevoegd waarop de dichter 92 van zijn eigen verzen voorleest.

Letten we op de kenmerken van zijn poëzie, dan valt allereerst op dat het dichterschap van Zijlstra breed is. Hoewel zijn geloofsverzen de kern vormen en waarschijnlijk het meest bekend zijn, mogen we niet vergeten dat hij ook vele andere soorten poëzie heeft beoefend, onder meer reisgedichten, natuurgedichten en lichtvoetige verzen. Ook in de vorm is hij breed: in de loop der jaren evolueerde hij van het gebonden vers naar het vrijere vers en hij schreef ook onder meer haiku's en limericks.

Zijn gedichten met een christelijke thematiek vallen op door de verwoording van de boodschap op een originele wijze. Door de taalhantering krijgen zijn verzen literair niveau. Het spel met taal biedt de dichter zelf veel taalplezier en de lezer die daar oog voor heeft – verrassende beeldspraak, dubbele bodems – geniet mee. De christelijke verzen van Zijlstra zijn geen clichégedichten. Zo noemt hij de ezel waarop Jezus reed ‘de loopjongen van Jeruzalem’, ‘in zijn grauwe pak’ de ‘lastdrager van de Heer’. Knielen voor Jezus’ kribbe is ‘knielen voor het geheim/ dat uit de doeken wordt gedaan’ en dichtend over de opstanding noemt hij Jezus het ‘woord uit windsels opgestaan’. Het gedicht ‘Pasen’ eindigt met de regels: ‘de wonderboom/ van het woord/ groeit mij boven het hoofd’. De dag die ten einde loopt wordt omschreven met het beeld ‘de dag begint te doven’. Kortom, er zijn vele voorbeelden te geven van originele, diepzinnige beelden die de lezer aan het denken zetten. De woordvondsten en woordspelingen zijn vaak verrassend, bijvoorbeeld het spel met ‘licht’ in een woord als ‘lichtgeraakt’: wie Christus vindt is ‘geraakt’ door het ‘licht’. Op zoek naar de taalmogelijkheden herijkt hij versleten uitdrukkingen.

Wie christelijke poëzie zoekt die uitsteekt boven het maaiveld, kan in de *Verzamelde gedichten* van Zijlstra terecht. Zeker ook voor predikanten zijn in deze fraai gebonden bundel heel wat gedichten en versregels te vinden die bruikbaar zijn als onderdeel van de preek.

Ede

J. de Gier

BOEKAANKONDIGINGEN

Emmanuel I.K. Addo, *Worldview, Way of Life and Worship. The Continuing Encounter between the Christian Faith and Ga Religion and Culture*, Boekencentrum Academic, Zoetermeer 2009, 318 pp. € 28,50 (ISBN 9789023923732).

Dit is de eenenveertigste en laatste dissertatie die onder leiding van de Utrechtse missioloog J.A.B. Jongeneel tot stand kwam, en de auteur ervan prijst zich gelukkig Jongeneels academische ‘Benjamin’ te mogen zijn. Zijn studie richt zich op de vraag hoe kerken en christenen gereageerd hebben op de geloofsvoorstellingen en –praktijken van het Ga-volk uit Accra in Ghana. Doordat hij deze vraag in context zet, biedt Addo echter veel meer, zoals een beschrijving van de oorsprong en de sociaal-economische ontwikkeling van het Ga-volk, een schets van de geschiedenis van het christendom in Ghana etcetera. Hij komt uit bij een mijns inziens zeer overwegenswaardige visie op inculturatie: bekering betekent verandering van wereldbeeld, en is dus radicaal. Het betekent echter niet dat de bekeerling moet ‘ont-culturaliseren’, want de Geest ontschept niet, maar herschept. Daarom zijn er ook elementen uit de Ga-cultuur die (al dan niet getransformeerd) overgenomen kunnen worden in een christelijke setting.

G. van den Brink

Koen Holtzapffel & Marius van Leeuwen (red.), *De Remonstrantie 400 jaar. Ontstaan, historie, actualiteit*, Meinema, Zoetermeer 2010, 191 pp. € 19,90 (ISBN 9789021142432).

Deze herdenkingsbundel bevat behalve de tekst van de Remonstrantie drie afdelingen met korte opstellen. In de eerste worden voorgeschiedenis en ontstaan van de Remonstrantie behandeld, alsmede de reacties erop van contraremonstrantse zijde (voor dat laatste tekent W. Verboom, met een bijdrage onder de sprekende, naar de Dordtse genadeleer verwijzende titel ‘Alles of niets’). In de tweede afdeling volgen opstellen over de invloed die de Remonstrantie behield in de 19e en 20e eeuw, tot in de naoorlogse besprekingen tussen de Remonstranten en de Nederlandse Hervormde Kerk. In de derde afdeling komt de actualiteitswaarde ervan aan de orde. Welke thema’s achten remonstrantse auteurs (vier theologen en één filosoof) nog altijd het overdenken waard, en wat levert dat dan op voor het geloofsleven hier en nu? Een boeiende bundel voor wie geïnteresseerd is in de geschiedenis en actualiteit van de remonstrantse beweging in ons land.

G. van den Brink

Arjan Plaisier, *Is Shakespeare ook onder de profeten? Theologische meditatie bij zeven stukken van Shakespeare*, Boekencentrum Essay, Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 204 p., € 19,50 (ISBN 9789023923305).

Dr Plaisier heeft zich intensief met het oeuvre van Shakespeare beziggehouden en ook grondig kennis genomen van de vloed aan literatuur over hem. Daarbij heeft hij zijn theologische belangstelling niet verloochend. Zijn oogmerk met dit ‘essay’ is niet alleen, de invloed vanuit het christelijk geloof op Shakespeare aan te tonen, maar ook iets te laten zien van de wijze waarop de Geest in diens werk gestalte aanneemt. Waarom – vraagt hij met Rudolf Bohren – kijken we als theologen alleen naar de filosofie, en niet naar de kunst? Vanuit deze intuïtie leest, becommentarieert en verheldert Plaisier een aantal grote stukken van Shakespeare.

G.C. den Hertog

Joke van Saane, *Gebedsgenezing. Boerenbedrog of serieus alternatief?*, Ten Have, Kampen 2008, 128 p., € 12,50 (ISBN 9789025958404).

Dit voor een breder publiek bedoelde boekje is *spin off* van een onderzoek naar de houding ten opzichte van gebedsgenezing, dat de auteur – als godsdienstpsychologe werkzaam aan de Vrije Universiteit – heeft verricht onder een representatieve groep EO-leden. Ze betoogt dat slechts bepaalde ziekten zoals bijvoorbeeld chronische vermoeidheidsziekte kennelijk genezen worden – en dan nog lang niet altijd –, maar dat er eigenlijk geen gevallen bekend zijn van genezing van ziekten als kanker en van chronische aandoeningen als blindheid. Uitkomst van haar onderzoek is dat er een basisvertrouwen nodig is om überhaupt iets aan genezingsbijeenkomsten te hebben, van welke aard dat vertrouwen – christelijk of anderszins – ook is. Het boekje zou aan overtuigingskracht gewonnen hebben, als de auteur haar eigen waardering in de beschrijving iets meer had weten in te houden en minder tendentius geformuleerd had.

G.C. den Hertog

Sytze Ypma, *Geloven als antidepressivum*, Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 211 p., € 18,90 (ISBN 9789023922049).

De auteur, gepromoveerd op een godsdienstpsychologisch onderwerp en werkzaam als predikant op Terschelling, geeft in dit ‘essay’ allereerst een kenschets van onze samenleving onder cultuurpsychologisch gezichtspunt. Er is zijns inziens sprake van een soort ‘manische depressiviteit’, waarin roes en depressie – uitkomend in verschijnselen als *burn out* – elkaar afwisselen. Religie – benaderd als intrinsiek aan de antropologie – wijst een derde weg: enthousiasme, als vervulling met het goddelijke. Zo kan – de titel van het boek drukt het uit – geloven een vorm van medicijn tegen de depressiviteit in onze cultuur zijn. De leegte van een depressie kan een ‘verblijfplaats’ voor God worden.

G.C. den Hertog

INGEKOMEN BOEKEN

Addo, Emmanuel Isaac Kpakpo, *Worldview, Way of Life and Worship. The Continuing Encounter between the Christian Faith and Ga Religion and Culture*, Mission Research in the Netherlands 53, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2010, 317 p., € 28,50 (ISBN 9789023923732).

Asselt, Willem J. van, *Reformed Thought on Freedom. The Concept of Free Choice in Early Modern Reformed Theology*, Texts and Studies in Reformation and Post-Reformation Thought, Baker Academic, Grand Rapids 2010, 272 p., \$ 29,90 (ISBN 9780801035210).

Baaij, Pieter K., *De Farizese Paulus. Een nieuwe blik op Paulus en zijn verkondiging in de brief aan de Romeinen*, Uitgeverij Jongbloed, Heerenveen 2009, 167 p., € 19,95 (ISBN 9789058299550 (W)).

Barnhoorn, Johan Gerard, *Amicitia Christiana. Da Costa en Groen van Prinsterer in hun briefwisseling (1830-1860)*, Uitgeverij De Banier, Apeldoorn 2010, 460 p., € 34,90 (ISBN 9789033607882).

Bas, Jan de en Bijl, Arie (samenstelling), *En wat zij zong hoorde ik dat psalmen waren. Psalmen in de Nederlandse poëzie vanaf 1900*, Uitgeverij Kok, Kampen 2010, 206 p., € 16,90 (ISBN 9789043517287).

Berg, J.A. van den, *Biblical Argument in Manichaean Missionary Practice: The Case of Adimantus and Augustine*, Nag Hammadi and Manichaean Studies, Volume 70, Brill, Leiden 2010, 239 p., € 99,- (ISBN 9789004180345).

Birnstein, Uwe, *Melanchthon Klug & Weise*, Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig 2010, 51 p., € 7,80 (ISBN 9783374027538).

Dekker, G., *Heeft de kerk zichzelf overleefd? Beschouwingen over de rol van de kerk in de moderne samenleving*, Uitgeverij Meinema, Zoetermeer 2010, 342 p., € 19,90 (ISBN 9789021142555).

Driel, C.M. van, *Gewantrouwd gereformeerd. Het omstreden leiderschap van neocalvinist Arie Noordzij (1871-1944)*, AD Chartas-Reeks 15, Uitgeverij Vuurbaak, Barneveld 2010, 543 p., € 19,75 (ISBN 9789055604289).

Drunen, David van, *Natural Law and the two Kingdoms. A Study in the Development of Reformed Social Thought*, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids 2010, 466 p., \$ 35,- (ISBN 9780802864437).

Duncan, J. Ligon, *The Westminster Confession into the 21st Century. Essays in Remembrance of the 350th Anniversary of the Westminster Assembly*, I en II, Christian Focus Publications, Geanie House, Fearn 2005, 443 p. + 540 p., \$ 38,- + \$ 38,- (ISBN 1857928628 + 1857928784).

Fischer, Georg und Backhaus, Knut, *Beten*, Neue Echter Bibel - Themen, Band 14, Echter Verlag, Würzburg 2009, 152 p., € 14,90 (ISBN 9783429030728).

Follow-up, Voor catechese en jongerenwerk, deeltjes 1,4, 9,12,17,18,27,29 en Algemene Handleiding, Buijten & Schipperheijn *Motief*, Amsterdam z.j., € 6,75 per deeltje.

Golding, Peter, *Covenant Theology. The Key of Theology in Reformed Thought and Tradition*, Christian Focus Publications, Fearn 2008, 236 p., \$ 28,- (ISBN 9781857929232).

Groot, C.T. de, *De leerling en zijn meester. Inhoud en doorwerking van Melanchthons visie op de prediking*, Apeldoornse Studies no. 54, Theologische Universiteit, Apeldoorn 2010, 82 p., € 9,95 (ISBN 9789075847277).

Hauerwas, Stanley, *Een robuuste kerk. De christelijke gemeente in een postchristelijke samenleving. Onder redactie van Esther Jonker, Herman Paul en Bart Wallet*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2010, 288 p., € 19,90 (ISBN 9789023924197).

Hoek, J. (red.), *Vers Christendom. Getuigenissen uit de Vroege Kerk*, Uitgeverij Groen, Heerenveen 2010, 223 p., € 14,95 (ISBN 9789058299628).

Immink, F. Gerrit en Vos, Cas J.A. (red.), *God in een kantelende wereld. Geloof en kerk in veranderende contexten*, Uitgeverij Boekencentrum 2010, 352 p., € 26,90 (ISBN 9789023923893).

Koeijer, Reinier W., *Geestelijke strijd bij de Puriteinen. Een spiritualiteit-historisch onderzoek naar Engelse puriteinse geschriften in de periode 1587-1684*, Uitgeverij De Banier, Apeldoorn 2010, 446 p., € 34,90 (ISBN 9789033608933).

Kroesen J. e.a. (red.), *Religie en cultuur in hedendaags Nederland. Observaties en interpretaties*, Uitgeverij Van Gorcum, Assen 2010, 144 p., € 19,50 (ISBN 9789023246091).

Lee, Nam Kyu, *Die Prädestinationslehre der Heidelberger Theologen 1583-1622. Georg Sohn (1551-1598), Herman Rennecherus (1550-?), Jacob Kimedoncius (1554-1596), Daniel Tossanus (1541-1602)*, Reformed Historical Theology, Volume 10, Vandenhoeck & Ruprecht 2009, 211 p., € 83,- (ISBN 9783525568705).

Loon, René van, *Kerk voor de buurt. Zo kun je als kerkelijke gemeente iets betekenen voor je dorp of wijk*, Uitgeverij Boekencentrum 2010, 131 p., € 13,90 (ISBN 9789023924494).

Meiden, Willem Jan van der, *'Zoo heerlijk eenvoudig'. Geschiedenis van de kinderbijbel in Nederland*, Uitgeverij Verloren, Hilversum 2009, 462 p., € 35,- (ISBN 9789087041205).

Meulen, H.C. van der, *Zegen ons met uw licht. Gezegend en tot zegen*, uitgave van Willem de Zwijgerstichting te Apeldoorn, Buijten en Schipperheijn, Amsterdam 2010, 51 p., € 4,30 (ISBN 9789072462473).

Müller, Christoph, *Taufe als Lebensperspektive. Empirisch-theologische Erkundungen eines Schlüsselrituals*, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart 2010, 300 p., € 28,- (ISBN 9783170209701).

Ouweneel, W.J., *Het heil van God. Ontwerp van een soteriologie*, Uitgeverij Medema, Heerenveen 2010, 422 p., € 39,95 (ISBN 9789063535742).

Parreth, Gary A. and Kang, S., Steve, *Teaching the Faith, Forming the Faithful. A Biblical Vision for Education in the Church*, IVP Academic, Illinois 2009, 461 p., \$ 30,- (ISBN 9780830825875).

Roest, Henk de, *Een huis voor de ziel. Gedachten over de kerk voor binnen en buiten*, Uitgeverij Meinema, Zoetermeer 2010, 350 p., € 21,50 (ISBN 9789021142128).

Russcher, H., *Filippenzen. Brief aan hemelburgers*, Luisteroefeningen, Uitgeverij Boekencentrum 2010, 88 p., € 8,90 (ISBN 9789023924524).

Schalk, Peter (eindred.), *Zondagsarbeid; geen rust meer? Christen zijn op de werkvloer*, Uitgeverij Groen, Heerenveen 2010, 85 p., € 9,95 (ISBN 9789058299512).

Schormans, Peter, *Brieven aan Karamazov. Het hart van de mens als slagveld tussen God en de duivel*, Serie Boekencentrum Essay, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2010, 221 p., € 19,90 (ISBN 9789023924425).

Selderhuis, Herman J., *Johannes Calvin. Neue Wege der Forschung*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2010, 252 p., € 39,90 (ISBN 9783534228089).

Spienburg-van Wijngaarden, Arine, *In Gods hand. Wat de doop wil zeggen, voor nu en straks*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2010, 32 p., € 5,- (ISBN 9789023923947).

Sudduth, Michael, *The Reformed Objection to Natural Theology*, Ashgate Philosophy of Religion Series, Ashgate Publishing Company, Surrey 2009, 238 p., £ 55,- (ISBN 9780754661757).

Süss, René, *De Geest bemint de buitenkant. Jodendom in fragmenten*, VU Uitgeverij, Amsterdam MMX, 184 p., € 19,95 (ISBN 9789086594146).

Visser, Andries J. *Wat is nieuw zonder oud? Over de onmisbaarheid van het Oude Testament*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer/ Near East Ministry, Voorthuizen 2010, 104 p., € 9,90 (ISBN 9789023924548).

Wijnen, Harmen van en Wijngaarden, Herman van, *Gereformeerd? Ik?* Serie 'Hot Items', Uitgeverij Jes, Zoetermeer 2010, 71 p., € 7,50 (ISBN 9789023923619).

Zijlstra, Jaap, *Verzamelde gedichten*, Uitgeverij Kok, Kampen 2010, 423 p., € 29,90 (ISBN 9789043517591).